

УДК 355.422

М 231

Віктор МАНДЗЯК

НАПАД ХАНА ВЕЛИКОЇ ОРДИ СЕЇД-АГМЕДА I НА ПОЛЬСЬКЕ ПОДІЛЛЯ у 1438 р.

У статті розглянуто причини організації та визначено класифікацію татарських нападів на сусідні землі, проаналізовано перебіг подій татарського нападу на Західне Поділля влітку 1438 р., що завершився розгромною поразкою польського війська. З'ясовано, що татарська перемога 1438 р. відкрила ординцям шлях до пlynдрувань українських етнічних земель Польського королівства завдяки факторам внутрішньополітичної нестабільності та незахищеності кордонів.

Ключові слова: *татари, Сеїд-Агмед I, поляки, Міхал Бучацький, напад 1438 р.*

Постановка проблеми. Тематика татарських нападів на етнічні українські землі є предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних учених. Хоча перші татарські напади припадають на часи протистояння між великим князем литовським Вітовтом Кейстутовичем і засновником Ногайської Орди Едигеєм (битва на р. Ворскла 1399 р. і наступне пlynдрування Київщини та Волині, облога Києва 1416 р.), вони були лише епізодами в боротьбі цих двох володарів за поставлення на престолі Золотої Орди своїх ханів-маріонеток. Але напад війська хана Великої Орди Сеїд-Агмеда I на польське (Західне) Поділля на початку літа 1438 р. став подією нового порядку – для нього характерним було економічне підґрунтя, а політична причина була зігнорована.

Джерельною базою, що містить інформацію про татарський напад влітку 1438 р. на Західне Поділля, є польська хроніка Яна Длугоша. Вірогідно, хроніст описав події, пов'язані з цим збройним

конфліктом, зі слів учасника битви з татарами, польського шляхтича Яна Влодка [III, 549 – 550]. Наступні польські хроністи XVI ст. – Марцін Бельський [II, 178], Марцін Кромер [V, 956 – 957], Мацей Стрийковський [IV, 198-199], Александр Гваньїні [I, 141], – описували польсько-татарську битву 1438 р. на основі хроніки Я. Длугоша та констатували, що ця татарська перемога полегшила ординцям у майбутньому грабунок українських етнічних земель, які перебували в складі Польського королівства. Львівські хроністи Бартоломей Зіморович і Денис Зубрицький, згадуючи про подільську поразку поляків улітку 1438 р., наголосили, що після неї татари спробували сплюндрувати головне місто Галичини – Львів [8, 80 – 81], [9, 89].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військові події 1438 р. на Поділлі, що завершилися польсько-татарською битвою, тривалий час залишалися на маргінесі наукових зацікавлень провідних істориків сучасності. Уперше в історіографії про польсько-татарську битву на Поділлі 1438 р. згадав польський дослідник другої половини XIX ст. Антоній-Юзеф Ролле на сторінках своєї історико-краєзнавчої праці про подільські замки [19, 10, 13]. Відомий польський учений міжвоєнної доби Людвік Колянковський у монографії, присвяченій політичній історії Ягеллонської Польщі, вписав подільські події 1438 р. у міжнародний контекст і наголосив, що татарська перемога взагалі зупинила приготування військової експедиції, спрямованої на здобуття чеської корони для Владислава III [17, 80].

Українська історична наука звернула увагу на подільські події 1438 р. зовсім недавно – тільки на початку XXI ст. Уперше їх висвітила історик Ольга Білецька в наукових публікаціях з історії Поділля другої половини XIV – першої половини XV ст. Однак вона припустилася двох хибних висновків: по-перше, татари були зображені ворогами Свидригайла Ольгердовича і, по-друге, битва нібито відбулася на підконтрольному Свидригайлі Східному Поділлі [1, 100], [2, 160]. Іван Тимів у дослідженні про татаро-турецькі напади на територію Руського воєводства запропонував уважати 1438 р. роком початку систематичних ординських нападів на українські етнічні землі [16, 64]. Отже, дослідник підтримав погляд, який домінував у середовищі польських хроністів.

Метою статті є аналіз причин організації воєнних нападів татарських ханів на землі сусідніх держав, розгляд класифікації ординських нападів і висвітлення перебігу маловідомої польсько-татарської битви на території Західного Поділля влітку 1438 р.

Спочатку ми розглянемо геополітичні зміни, що відбулися у Литві, Польщі та Золотій Орді напередодні літа 1438 р. Так, 27 жовтня 1430 р. помер Вітовт Кейстутович (його супротивник, бейлярбей Едигей, загинув ще 1419 р.) і Велике князівство Литовське у 1432 – 1437 рр. пережило криваву міжусобицю між двоюрідними братами Свидригайлом Ольгердовичем і Сигізмундом Кейстутовичем. Сигізмунд переміг і перетворив Литву на протекторат Польського королівства, де з 1434 р. правив король-підліток Владислав III Ягеллон [7, 278 – 290]. Лідер “самостійницької партії” Свидригайло після Львівської угоди-капітуляції (4 вересня 1437 р.) залишився жити в Руському воєводстві Польщі, де мав давніші володіння з центрами у Городку, Жидачеві, Коломиї і Тлумачі [6, 226], [17, 78]. 9 грудня 1437 р. помер його союзник, німецький імператор і чеський король Сигізмунд Люксембург, і за чеську корону повели боротьбу австрійський герцог і майбутній імператор Альбрехт III Габсбург та Владислав III Ягеллон. У березні 1438 р. до Кракова прибули чеські посланці з пропозицією прийняття Владиславом III чеської корони. 20 квітня 1438 р. у Новому Корчині король прийняв її, наприкінці травня походом на Чехію вирушило 9-тисячне військо під проводом воєвод Сендзівова Остроорога та Яна Тенчинського. Як виявилось, цих сил було недостатньо для перемоги над 25-тисячним військом Альбрехта III. Було вирішено направити допомогу в Чехію, але в цей час Західне Поділля почала плюндрувати невелика орда хана Сеїд-Агмеда I, що відтягнула на себе значні сили місцевої шляхти на чолі з кам’янецьким старостою Міхалом Бучацьким, для якого майбутня битва стала фатальною [17, 79 – 80].

Якщо всередині 1430-х рр. Польща фактично підпорядкувала собі Литву, то Золотій Орді, що серйозно постраждала від епідемії чуми 1429 р. [15, 235], довелося пережити свій остаточний розпад. Усе почалося з виступу 1432 р. проти останнього золотоординського хана Улуг-Мугаммеда двох претендентів на престол: онука Тімур-Кутлуга Кучук-Мугаммеда і онука Тохтамиша Сеїд-Агмеда I

[14, 205]. Останній восени 1433 р. з ініціативи конгратського бея Айдера був проголошений ханом Криму й наказав прогнати звідти внучатих племінників Улуг-Мугаммеда – Хаджі-Герая і Джанатая. Під час утечі до Литви, що стала місцем еміграції знатних татарських родів, які зазнали поразок у боротьбі за золотоординський престол, на переправі через Дніпро у сутичці загинув Джанай, а Хаджі-Герай прибув до Сигізмунда Кейстуовича, від якого отримав посаду лідського старости [3, 23 – 24]. У 1436 – 1437 рр. Сеїд-Агмед I і Кучук-Мугаммед із двох сторін вдарили на Улуг-Мугаммеда, який змушений був відступити на південні рубежі Великого князівства Московського (м. Белев) [14, 206]. Золота Орда остаточно розпалася і новопостала Велика Орда, першим ханом якої став Сеїд-Агмед I, вважала себе законною спадкоємницею зниклої імперії.

Які ж причини почали штовхати татарських ханів та їхніх підданих до організації воєнних нападів проти своїх сусідів? Таких причин можна виокремити дві.

По-перше, це політична причина. Правителі Великої Орди та Кримського ханства (наприклад, Сеїд-Агмед I чи Менглі-Герай) військовими діями такого плану намагалися вплинути на політичну ситуацію в Східній Європі. Однак обмежені людські ресурси та кочовий спосіб життя переважної більшості татар не давав ханам реальної можливості для тривалих завоювань територій лісостепової чи лісової природних зон, не говорячи вже про їхню колонізацію [12, 209]. Крім того, на динаміку татарських нападів впливала не так неефективна польсько-литовська оборона, як систематичні чвари між обома ханствами чи внутрішньополітичні кризи упродовж XV – початку XVI ст.

По-друге, це економічна причина. Родичі, васали чи звичайні піддані ханів, особливо на прикордонні, часто-густо розглядали воєнну здобич (“ясир” – невільники чи худобу) як джерело засобів до існування, передовсім у неврожайні роки, тому напади траплялися й у мирний час. Такі напади з економічним підґрунтям стимулювали чи були стимульовані – питання залишається відкритим – розвитком генуезької, а пізніше турецької, работорговельної інфраструктури [5, 65]. Кастильський мандрівник Перо Тафур, відвідавши в травні – липні 1438 р. головний форпост генуезьких колоній у Криму – Кафу, зазначає, що вона вже у той

час була центром работоргівлі, де продавалося два види рабів обох статей і різного віку: християнські бранці, захоплені татарами в полон (русини, мінгрели, кавказці, черкеси, болгари, вірмени та інші) і мусульманські невольники-татари, яких продають родичі, щоб врятувати їх від голоду й жебрацтва [4, 176 – 179, 182].

Згадані причини татарських нападів на практиці тісно перепліталися між собою.

Відповідно до політичної та економічної причин можна виокремити два типи нападів у кримськотатарській військовій традиції [3, 312 – 313]:

1) військово-політичні походи (“сефери”), які організовував або санкціонував сам хан, калга чи нуреддін для задоволення своїх стратегічних потреб у зовнішній політиці, а саме: а) здійснення тиску на ворожу країну; б) відтягування ворожих сил з інших фронтів; в) примус ворога до зміни його зовнішньої політики; г) захоплення ворожої території; г) знищення ворожої прикордонної оборони [18, 59]; класичним прикладом “сеферу” є взяття Києва 10 вересня 1482 р. кримським ханом Менглі-Герасем;

2) військово-економічні набіги (середньої чисельності нападників – “чапули” і малої чисельності – “беш-баші”), що найчастіше здійснювалися з приватної ініціативи з метою захоплення здобичі, яку можна було вдало продати. Окрім того, “чапул” виступав своєрідною формою політичного тиску на татарських сусідів – змусити їх платити “упоминки” чи змінити зовнішньо-політичну орієнтацію [18, 60].

Власне до типу “чапула” належав напад на Західне Поділля на початку літа 1438 р. невеликої за чисельністю орди Сеїд-Агмеда I, що мала на меті зібрати значну кількість невольників та худоби [III, 549]. Існує погляд, що ханський напад був спровокований невилплатою щорічної данини [1, 100], але саме на грабїжницький характер набігу вказують джерела.

У ханському поході брали участь не всі татарські піддані. Про це свідчать відомості П. Тафура про напад кафинських генуезців на головне місто Криму – Солхат. Як виявилось, місцева татарська орда залишилася на півострові і до того ж вона була попереджена про ворожий наступ. У результаті татари “перемогли генуезців, захопили їхню артилерію і військові штандарти, а також вбили і полонили так багато, що ці татари

задумали того ж дня захопити саму Кафу. Вони наблизилися до стін і спробували залізти на них по драбинах, але багатьох було вбито, і тоді генуезці зрозуміли, що їхній народ сильніший на морі, аніж на землі” [4, 180].

Перед тим, як перейти до розгляду подій навколо походу 1438 р., слід вказати на те, що обидва воєначальника брали участь у литовській династичній війні 1432 – 1437 рр. У ній вони воювали по різні сторони, але не зустрічалися між собою на полі бою. Наприклад, хан Великої Орди Сеїд-Агмед I брав участь у нещасливих для Свидригайла Ольгердовича битвах під Ошмянами (у ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432 р.) [6, 318] та Вількомиром (1 вересня 1435 р.) [13, 42], Сеїд-Агмед I прислав допомогу Свидригайловому київському наміснику Юрші Івановичу, який 1436 р. успішно відбив напад Сигізмунда Кейстуовича, що отримав поранення стрілою [6, 226], [10, 161] й втратив під містом 7 стягів і 130 знатних шляхтичів полоненими [13, 43]. Крім того, є відомості, що хан плундрував Подільське і Руське воєводства Польщі ще 1433 і 1436 рр. [13, 42]. Отже, можна констатувати, що Сеїд-Агмед I мав досвід ведення бою з польським військом.

Його супротивник, кам'янецький староста Міхал Бучацький, під час польсько-литовської війни 1431 – 1432 рр. хитрістю зумів втримати Західне Поділля у складі Польщі – майбутнє Подільське воєводство, а 1434 р. разом з руським старостою Віцентієм Шамотульським успішно відбив напад Свидригайла на цей край [I, 335]. Тобто, незважаючи на серйозну військову практику, староста не мав досвіду ведення битв проти татарських орд.

Хан, напевно, знав про чеські приготування польського королівського двору і напав на Західне (польське) Поділля приблизно на Зелені Свята 1438 р. Це не було Східне (литовське) Поділля [1, 100], тому що, по-перше, шляхетське військо очолював би литовський воєначальник, а не польський, як це сталося насправді; по-друге, хроніст указує про час, який мали місцеві шляхтичі для своєї мобілізації; по-третє, відступаючих татар досить швидко догнали у межах Поділля, а це було би проблематично, якщо би останні перебували на литовсько-татарському прикордонні.

Сеїд-Агмед І не сподівався на швидкий збір великої кількості місцевої русинської і польської шляхти. Про цю раптову (для хана) мобілізацію шляхти можна зрозуміти зі слів Я. Длугоша, який описав татарську хитрість: для віртуального збільшення кількості своєї орди хан наказав зробити манекени воїнів, яких одягли і посадили на запасних коней. Нечисленна, традиційно легкоозброєна татарська кіннота, обтяжена пограбованим майном, худобою і невільниками, почала відступати за межі Подільського воєводства. Зрозуміло, що це їм не вдалося – орду наздогнало військо на чолі з Міхалом Бучацьким. Бачачи, що сил для відкритої битви недостатньо, Сеїд-Агмед І наказав вишикуватись орді за болотом, яке чомусь не було помічене польським військом. Битва розпочалась із самовільної лобової атаки численної шляхетської кінноти з першої лінії. Але одразу ж її перші шеренги потрапили в баговиння і були знищені татарами. Прагнучи вирватися з пастки, решта кінноти почала відступати для перегруповання, щоб знову вдарити по татарах, оминаючи болото. Цей маневр свідчив, що на той час староста був живий. Але така тактика мала зворотній ефект – у другій лінії польського війська розпочалась паніка через поголос про нібито повний розгром першої лінії. У результаті бойові порядки змішалися і шляхтичі поодиночки кинулися тікати хто-куди з поля бою. Цим повною мірою скористалися татари, які вдарили у тил польському війську й оточили його. Живими залишилися лише ті шляхтичі, які не потрапили в оточення. Увійшовши в раж, татари не брали полонених, битва перетворилася на безжальну різанину. У ній загинув Міхал Бучацький, а також декілька знатних подільських поляків: Скарбек з Гури, Миколай Гіза, Ян Кола. Завершивши битву, татари почали мародерствувати: знімати з трупів убитих шляхтичів взуття і коштовності (про це свідчив Я. Длугошу шляхтич Ян Влодек) [III, 549 – 550].

Можна констатувати, що в цій битві татари вповні використали три фази традиційного татарського кінного бою: спершу обстріляли ворожі сили, потім нанесли шоківий списовий удар, а вкінці добили відступаючого супротивника [12, 213].

Після такої несподіваної для себе перемоги татари, переобтяжені полоном, худобою та іншою здобиччю, повернулися до Орди. Доля подільських полонених була незавидною – існує

велика ймовірність того, що їх було у великій кількості продано в рабство на кафинському ринку, як це відбувалося століттям пізніше. Польський хроніст О. Гваньїні коротко підсумував: “Відтоді татари проклали легкий шлях до Поділля, яким потім будь-коли нападали на руські краї та спустошували їх” [I, 141].

Дослідники історії м. Львова Б. Зіморевич і Д. Зубрицький писали, що після подільської перемоги татари, радше частина ханської орди, дійшли аж до Львова, спаливши його передмістя [8, 80 – 81], [9, 89].

Поразка польського війська відкрила Великій Орді, так званім заволзьким татарам, шлях для плундрувань українських земель, підконтрольних Короні. Ординці вміло використали фактори політичної нестабільності та незахищеності південно-східних кордонів Польського королівства. Зокрема, такі напади відбулися у 1442, 1452 і 1453 рр. [10, 30 – 31, 44 – 45, 325]. Паралельно заволзькі татари нападали на сусідню Молдову, що була польським союзником: у 1439 р. вони сплундрували північ князівства, а наступного року – південь, коли спалили Васлуй і Бирлад [11, 59]. З другої половини XV ст. “естафету” татар Великої Орди підхопили татари Кримського ханства.

Висновки. Отже, червнева битва 1438 р. на території Подільського воєводства Польського королівства розпочала понад 300-річну еру татарських нападів на етнічні українські землі, що вражали сучасників своєю періодичною систематичністю, географічним розмахом і всеохоплююю спустошливістю.

Перспективним напрямом подальшого вивчення проблеми є дослідження набігів типу “чапул” на українські етнічні землі, які здійснювали заволзькі татари упродовж середини XV ст.

Джерела та література

I. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1006 с.

II. Bielski M. Kronika Polska / M. Bielski // *Żbiór pisarszów polskich*. – Warszawa, 1830. – Т. 14. Cz. 5. – 252 s.

III. Jana Długosza kanonika krakowskiego *Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków : Czas, 1869. – Т. 4. Ks. 11. – 712 s.

IV. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i Wszystkiėj Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa : Gustaw Leon Glüksberg, 1846. – Т. II. – 572 s.

V. Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX. – Sanok : K. Pollak, 1857. – 1500 s.

1. Белецкая О.В. Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений / О.В. Белецкая // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – 2008. – Вып. 4. – С. 96 – 108.

2. Білецька О. Поділля на зламі XIV – XV ст.: до витоків формування історичної області / О. Білецька. – Одеса : Астропринт, 2004. – 416 с.

3. Гайворонский О. Повелители двух материков / О. Гайворонский. – К. – Бахчисарай : Майстерня книги ; Бахчисарайский историко-культурный заповедник, 2010. – Т. I. – 400 с.

4. Галенко О. Крым у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура) / О. Галенко // Україна в минулому. – Київ – Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 176 – 190.

5. Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі / О.І. Галенко // Український історичний журнал. – К., 2003. – № 6. – С. 52 – 68.

6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. IV. – С. 226 – 544.

7. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Э. Гудавичюс. – М. : Фонд имени И.Д. Сытина, Valtrus, 2005. – Т. 1. – 686 с.

8. Зіморович Б. Потрійний Львів: Leopolis Triplex / Б. Зіморович. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.

9. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів : Центр Європи, 2002. – 602 с.

10. Мандзяк В.П. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії : довідник / В.П. Мандзяк. – Львів : Літопис, 2011. – 432 с.

11. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX в.). – Кишинев : Штиинца, 1987. – 465 с.

12. Пенской В.В. Вооруженные силы Крымского ханства в конце XV – начале XVII вв. / В.В. Пенской // Средневековые тюрко-татарские государства. – Казань, 2010. – Вып. 2. – С. 208 – 216.

13. Пилипчук Я.В. Отношения Великого Княжества Литовского с татарскими ханствами (конец XIV в. – середина XV в.) / Я.В. Пилипчук // Научный Татарстан. – Казань, 2013. – № 2. – С. 33 – 52.

14. Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р.Ю. Почекаев. – СПб. : Евразия, 2010. – 464 с.

15. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды / М.Г. Сафаргалиев. – Саранск : Мордовское книжное издание, 1960. – 278 с.

16. Тимів І.М. Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воеводства у XV ст. / І.М. Тимів // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2013. – Вип. 7. – С. 60 – 71.

17. Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne / L. Kolankowski. – Lwów : Skład główny w księgarni Gubrynowicz i syn, 1936. – 374 s.

18. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV – XVIII w. / L. Podhorodecki. – Warszawa : Książka i wiedza, 1987. – 358 s.

19. Rolle A.J. Zamieczki Podolski na kresach Multanskich / A.J. Rolle. – Warszawa, 1880. – Т. I. – 308 s.

Мандзяк Виктор. Нападение хана Большой Орды Сеид-Ахмеда I на польское Подолье в 1438 г. В статье анализируются причины нападения татар Большой Орды на польское (Западное) Подолье летом 1438 г., завершившееся их неожиданной победой над ополчением местной русинской и польской шляхты. Битва 1438 г. на Подолье начала длительную эру опустошительных татарских нападений на украинские этнические земли, которые преследовали как военно-политические, так и военно-экономические цели.

Ключевые слова: татары, Сеид-Агмед I, поляки, Михал Бучацкий, нападение 1438 г.

Mandziak Viktor. The attack of Seid-Ahmed I, Khan of the Great Horde, on Polish Podilliy in 1438. The article deals with the causes and defines the classification of Tatar attacks on the neighboring land. This article analyzes the developments of Tatar attacks on Western Podillya in the summer of 1438, culminating devastating defeat of the Polish army. It was found that Tatars' victory in 1438 opened the way for the horde plunder of the Ukrainian ethnic lands as a part of Kingdom of Poland due to factors of internal instability and insecurity of borders.

Key words: Tatars, Seid-Ahmed I, Poles, Michal Buchatskiy, attack in 1438.